

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Університет економіки і підприємництва*

Mulyar Anatoly

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
University of Economics and Entrepreneurship
ORCID: 0000-0002-7629-301X*

**РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862-1872 рр.)
THE DEVELOPMENT OF ANIMAL HUSBANDRY IN PODOLSK
PROVINCE IN THE POST-REFORM PERIOD (1862-1872)**

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу розвитку тваринництва в Подільській губернії у пореформений період (1862-1872 рр.). У роботі проведено комплексне дослідження соціально-економічних перетворень, які відбулися в аграрному секторі регіону після скасування кріпосного права. Зосереджено увагу на змінах у структуруванні тваринницької галузі, адаптації господарств до нових умов функціонування та впливу цих процесів на загальний розвиток регіону.*

Дослідження базується на аналізі статистичних даних, документальних матеріалах того часу. Виявлено, що після реформи хоча і відбулося деяке збільшення поголів'я великої рогатої худоби, овець та свиней, але це не свідчить про зростання товарності тваринництва. Тваринництво знаходилося у занедбаному стані, і велось переважно

дідівськими методами і для задоволення власних потреб. Реформа 1861 р. замість розв'язання земельного питання, ще більше його заплутала. Брак пасовищ і сіножатей гальмував розвиток тваринницької галузі. У Подільській губернії не було великого попиту на тваринницьку продукцію. Повстання 1863-1864 р. та новий перерозподіл земель ще більше негативно вплинуло на галузь.

Особливу увагу приділено ролі місцевих особливостей, таких як кліматичні умови та географічне положення, у формуванні специфіки тваринницької галузі Подільської губернії. Висвітлено питання про забезпеченість кормами та пасовищами.

Ключові слова: тваринництво, сіножаття, корми, дефіцит, толоки, малоефективні методи вирощування, кіннозаводчики, дрібна худоба, свинарство, корми.

Summary. The article is devoted to the analysis of the development of animal husbandry in the Podolsk province in the post-reform period (1862-1872). The paper conducts a comprehensive study of the socio-economic transformations that took place in the agricultural sector of the region after the abolition of serfdom. Attention is focused on changes in the structuring of the livestock industry, adaptation of farms to new conditions of functioning and the impact of these processes on the overall development of the region.

The study is based on the analysis of statistical data and documentary materials of that time. It is found that after the reform, although there was a slight increase in the number of cattle, sheep and pigs, this does not indicate an increase in the marketability of livestock. Livestock farming was in a state of disrepair, and was carried out mainly by grandfatherly methods and to meet their own needs. The reform of 1861, instead of solving the land issue, further complicated it. The lack of pastures and hayfields hindered the development of the livestock industry. There was not much demand for livestock products in Podolsk province. The

uprising of 1863-1864 and the new redistribution of land had an even more negative impact on the industry.

Particular attention is paid to the role of local peculiarities, such as climatic conditions and geographical location, in shaping the specifics of the livestock industry in Podolsk province. The issue of feed and pasture availability is also highlighted.

Key words: *animal husbandry, hay harvesting, fodder, shortage, toloks, inefficient breeding methods, horse breeders, small livestock, pig farming, fodder.*

Постановка проблеми. Дане дослідження присвячене вивченню особливостей розвитку тваринництва в регіоні в умовах пореформених трансформацій. Основна увага приділяється аналізу впливу соціально-економічних та природних чинників на стан тваринництва, розгляду питань утримання та відгодівлі худоби, селекційної роботи та торгівлі продукцією тваринництва.

Основна проблема розгляду полягає в тому, що попри на сприятливі природні умови, тваринництво в Подільській губернії у пореформений період перебувало на низькому рівні розвитку. Це було пов'язано з обмеженістю землі для випасу, недостатнім рівнем селекційної роботи та відсутністю капіталовкладень для підвищення ефективності тваринництва. Особливістю цієї галузі в Подільській губернії у досліджуваний період було те, що вона переважно існувала для польових робіт та для дрібного місцевого продажу. Гуртового тваринництва, як заведено в ринковому середовищі, не існувало в жодному повіті. Це вказує на натуральний характер господарства регіону, оскільки продукція вироблялася для задоволення власних потреб, а не для продажу на ринку імперії чи закордоння.

У пореформений період в тваринницькій галузі не спостерігалось різких змін в бік розвитку ринкового середовища. І в цього явища було

чимало причин як політичних, так і економічних. Реформі 1861 р. не вдалось швидко трансформувати поміщицьке та селянське господарства на ринкові рейки. Процес звільнення селян від кріпацтва розтягнувся на кілька десятиліть. Реформа радикально не змінила, а ще більш заплутала поземельні відносини, що пригальмувало розвиток поміщицьких господарств. Польське повстання 1863-1864 рр. лише ускладнило становище і розвиток панських фільварків та селянських господарств. І хоча починались з'являтися деякі елементи ринку, як то орендні відносини, вільно наймана праця тощо, але в регіоні не було головного для тваринництва – великого ринкового попиту.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів.

Формулювання цілей статті. Головна мета дослідження полягає в аналізі особливостей розвитку тваринництва в Подільській губернії у пореформений період (1862-1872 рр.), зокрема, впливу соціально-економічних та природних чинників на стан тваринництва, питань утримання та годівлі худоби, селекційній роботі та торгівлі продукцією тваринництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз досліджень пореформеного періоду в Російській імперії свідчить про значну кількість праць, що присвячені аналізу самої Селянської реформи 1861 року та її впливу на становище селянства. Однак, дослідження, які б детально висвітлювали розвиток сільськогосподарського виробництва, є відносно нечисленними. Зокрема, наукові роботи, що спеціалізуються на аналізі динаміки тваринництва, представлені надзвичайно обмежено. У ХХІ столітті розвитку тваринницької галузі торкалися наступні дослідники: Шпичак О., Григорчук Р., Лупенко А., Кузьменко Н., Худолій Л., Петрова К., Кравченко С., Ільченко І., Чмір О. Оцінки та підходи науковців різняться залежно від їх переконань, методології, ідеології тощо,

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрна реформа 1861 року, яка оголосила про ліквідацію кріпосного права в Російській імперії, не лише змінила юридичний статус селян, але також вплинула на земельні відносини. Селяни прагнули не тільки до особистої свободи, але й до землеволодіння, яке б підкріпило їхнє нове становище. Однак поміщики, стикнувшись з необхідністю звільнити кріпаків, не бажали віддавати свою землю, навіть за викуп. Тому процес продажу землі часто затягувався, а неписьменні селяни ставали жертвами обману. Сама реформа, написана складною юридичною мовою, надавала хитрим поміщикам інструменти для маніпуляцій та нечесної торгівлі землею.

Ці поземельні трансформації мали значний вплив на розвиток тваринництва, яке на той час було однією з найважливіших галузей сільського господарства. Цей вид виробництва значною мірою залежав від наявності та якості пасовищ, сіножатей та інших земельних ресурсів. Зміна поземельних відносин та обмежений доступ селян до землі негативно впливали на розвиток цієї галузі. З іншого боку, оскільки більшість населення у той час проживало у селах, то всі вони були безпосередньо пов'язані із цією галуззю, яка щоденно впливала на їхнє життя. Через брак землі та коштів господарі змушені були скорочувати поголів'я худоби, що призводило до дефіциту продуктів тваринного походження та зниження рівня життя населення.

Протягом століть сільськогосподарські практики включали розведення різноманітних видів домашньої худоби та птиці. Існували два основних методи утримання тварин: стійлове та випасне. Стійлове утримання, яке зазвичай практикувалося в холодні пори року та під час несприятливих погодних умов, передбачало наявність закритих, утеплених приміщень та запасів корму. Кормовою базою для тварин слугували солома, сіно, бережина, кормові культури (буряк, морква) та відходи харчової промисловості, такі як барда, жом, картопляна мезга та пивна дробина.

Наявність гуралень, броварень та цукрових заводів у регіоні сприяла доступності цих видів корму. Кліматичні умови визначали тривалість стійлового утримання, а перехід до нього також міг бути викликаний обмеженою кількістю вільних земель для випасу.

Основна маса населення Поділля була змушена покладатись на заготовлені у теплу пору року кормів. Косили траву де тільки могли – на луках (лісових та заплавних), сіножаттях, лісових галявинах, садках тощо. Сінокоси проводили влітку, зазвичай від червня до середини липня, коли трава досягала потрібної висоти і якості для заготівлі. Траву косили вручну, після чого сушили на сонці. Після висихання складали в скирти. По можливості перевозили його до спеціально обладнаних сіносховищ – сіновалів. Часто цю функцію виконували горища сараю або хліва. Місце зберігання повинно було бути сухим та добре провітрюваним.

Пасовищне утримання худоби мало суттєво відмінний підхід у порівнянні зі стійловим. Ця система передбачала, що тварини (корови, вівці, кози тощо) проводитимуть значну частину часу на відкритих просторах, де вони можуть вільно пастися на трав'яних угіддях та пересуватися по пасовищу. Для збереження природної рослинності від повного поїдання та механічного витоптування під час випасу, пасовища регулярно змінювалися. Завдяки цьому тварини мали можливість перебувати на відкритих просторах протягом більшої частини року, залежно від кліматичних умов конкретного повіту. Такий спосіб вирощування мав свої переваги, такі як дешеві корми, вільне переміщення, сонячне випромінювання та профілактика різних хвороб. Крім того, вільний рух та доступ до свіжої трави сприяли кращим надоям молока та приросту ваги тварин. Випас тварин на пасовищах також сприяв природному відновленню трав'яного покриву. У подільських селах тварин після денного випасу заганяли на подвір'я, де вони ночували, залежно від погоди, у хліві або на оборі (обгороджене місце утримання тварин). Панська худоба могла залишатися на випасі на ніч, але її заганяли

до обори, яку облаштовували на пасовищі. Розмір загорожі залежав від кількості тварин.

До 9 травня тварини випасалися на луках, в літній період – на парових нивах (толоках), а восени – на скошених полях по стерні. Випас також здійснювався на скошених луках, лісових полянах та уголовинах. У степовій зоні площі під пасовища для худоби відводилися дуже рідко.

В губернії спостерігалася гостра нестача пасовищ, що негативно впливало на відгодівлю худоби. У 1866 році площа сінокосів краю становила 616 тисяч десятин, що рівнялось лише 15,85 % від загальної кількості землі губернії. Для порівняння, площа сінокосів у той же час у Київській губернії становила 468 тисяч десятин (16,22 %), а у Волинській – 790 тисяч десятин (12,10 %). У більшості повітів губернії відсутні були спеціальні пасовища, що змушувало населення використовувати для випасу худоби : толоки, стерню після викосу хлібів, сінокоси після першого покосу, ліси, садки, уголовини та узбіччя. Іноді тварин пасли навіть по вулицях всередині села. Сінокоси, як правило, становили від 1/4 до 1/9 від усієї площі повітів, що свідчить про адаптацію тваринництва до місцевих умов, де кормові ресурси були обмеженими.

У пореформений період дефіцит сінокосів відчувався по всій Російській імперії. У західних губерніях дефіцит пасовищ становив від 8,8% до 21,4%, у північних – від 23,7% до 34,2%, у центральних – від 39,7% до 47,9%. За таких умов тваринництво могло існувати на більшій частині Європейської Росії лише за умови використання толок та отав як вигонів.

Для розв'язання проблеми нестачі та низької якості кормів окремі поміщики використовували штучні траво посіви на невеликих ділянках. Так, у Могилівському повіті такий засів був лише у Шаргородській маєтності князя Сангушко, де кожні сім років висівали конюшину та люцерну [11, с. 27]. Існував також травозасів, але в менших розмірах у Проскурівському повіті. Сіяли переважно конюшину і люцерну. У Сатанівському фільварку

конюшину змішували із травною тимофіївкою [19, с. 23]. Поміщики, які практикували багатопільну сівозміну, також використовували травозасів, але таких було небагато. Деякі поодинокі фільварки, розташовані у Вінницькому, Гайсинському, Кам'янецькому, Літинському, Проскурівському та Ушицькому повітах, використовували штучні посіви конюшини, люцерни, еспарцету та інших трав для сівозміни. У Балтському повіті губернії деякі великі землевласники виділяли значні ділянки землі, що межували з Херсонською губернією, для використання під пасовисько. Деякі з цих ділянок здавалися в оренду скотопромисловцям з поміж євреїв. Орендарі купували худобу на місцевих недільних базарах навесні та випасали її на орендованих пасовищах протягом усього літа [7, с. 16].

Згідно з думкою Скворцова С.А., для забезпечення достатньої годівлі корови вагою близько 20 пудів (320 кг), або 840 фунтів, потрібно від 1/3 до 1/2 десятини пасовища найкращої якості, від 2/3 до 3/4 десятини пасовища середньої якості, іноді навіть 1 десятину. При цьому, для пасовищ найбіднішої якості, іноді може бути недостатньо навіть 2½ десятини [14, с. 30]. Згідно з думкою Баталіна Ф.А., на одну голову великої рогатої худоби, що має вагу 25 пудів живої ваги (400 кг.) на 150 днів випасу з розрахунку 30 фунтів сіна на день були потрібні такі розміри вигону: відмінний вигін (понад 200 пуд. сіна з дес.) – 0,5 дес.; добрий вигін (100-150 пуд.) – 0,75-1,0 дес.; середній вигін (50-100 пуд.) – 1,25-1,5 дес.; поганий вигін (менше 50 пуд.) – до 2,25 дес. [1, с. 302-303]. Недостатня кількість або відсутність площ для випасу худоби негативно впливала як на розмір поголів'я, так і на вагу тварин.

На випас худоби впливали різноманітні фактори, серед яких ключовими були: пора року, географічне розташування пасовища, доступність джерел води, характер рослинності та час, протягом якого тварини знаходилися на випасі. Зазвичай, на пасовищному утриманні не

передбачалося облаштування спеціальних укриттів для тварин, що вказує на природні умови, які були достатньо сприятливими для їхнього існування.

В Ольгопільському повіті, особливо в маєностях, що межували з річкою Дністер, де снігові опади були неглибокими та нетривалими, овець часто виганяли на пасовище для випасу на підніжному кормі [13, с. 38].

У холодний період року домашня худоба переважно споживала соломку та макітру (багаторічну трав'янисту рослину), яку збирали на сіно під час фази цвітіння в теплу пору року. Великій рогатій худобі також надавали кукурудзяне зерно. Коней годували невеликою кількістю вівса, ячменю та кукурудзи. Вівцям переважно давали сіно. Сіль додавали до корму лише тим тваринам, яких тримали для відгодівлі. У населених пунктах, де були розташовані заводи, волів годували бардою (побічним продуктом виробництва пива та спирту, що складався з залишків зерна, шкрябання, дріжджів та інших речовин). На цукрових заводах тварин відгодовували жомом (вижимками цукрового буряка). Деякі господарі, які утримували худобу, але не мали орної та сінокісної землі, щоб уникнути купівлі корму, віддавали неробочу худобу на зиму для відгодівлі економів та заможним селянам. За відгодівлю однієї дорослої тварини протягом зими платили від 7 до 10 руб., за дрібну худобу від 4 до 6 руб.; також віддавали на барду.

Природні умови регіону були сприятливими для розвитку тваринництва. Більша частина Поділля знаходилася в лісостеповому поясі. Північна частина регіону була високою, гористою і порізаною річками, мала більше лісу, ніж південна. Південна частина була більш рівнинною, мала степову природу, страждала від нестачі води й часто зазнавала засухи. Третя частина (Наддністрянська), де розташовувалися Кам'янецький, Ушицький, Могилівський повіти, була здавна вкрита пишними лісами з надзвичайно різноманітною та багатою флорою, серед якої траплялися окремі примірники рідкісних рослин. Навколо цього лісового оазу, особливо на схід, залягав степ, уквітчаний виспами та смугами лісу. Стародавні ліси

поволі викорчувувалися та винищувалися без нової посадки [2, с. 13]. Саме цей природний фактор відігравав домінуючу роль у розвитку тваринництва Подільської губернії у пореформений період.

Клімат лісостепу, як правило, більш помірний, ніж у степу, але менш вологий, ніж у лісі, створював сприятливі умови для росту рослин і, відповідно, для харчування тварин. Чимала кількість річок, озер, струмків забезпечувала тварин водою. Поєднання лісової та степової ділянок забезпечували різноманітний кормовий базис для худоби. Рослинність південного Поділля була переважно степовою, лісу було дуже мало. Справжній степ, який був майже зораний, починався за межами Поділля. У Балтському, Гайсинському та Ольгопільському повітах вже починалася перехідна смуга, де поруч з рослинами та тваринами лісу траплялися рослини та тварини степу. Типовим явищем степу були гущавини, що складалися з густих корчів, заячих орішків, степової вишеньки, дикої груші тощо [2, с. 14].

Таким чином,, сприятливі природні умови Поділля, але обмеженість землі для випасу, спонукали місцеве населення застосовувати різні види утримання, залежно від пори року, кліматичних умов, величини кормової бази та матеріального статку власників. За своїм складом тваринництво пореформеного періоду XIX століття поділялось на: робочу худобу, велику рогату худобу, дрібну рогату худобу, свині, коні, птахи, рибництво тощо. Ця галузь переважно існувала для домашніх потреб, але поряд із цим вона становила значну підмогу в кожному господарстві. Тваринництво знаходилось на низькому ступені розвитку. Селекційна робота майже не проводилась, і капіталовкладення з метою підвищення його ефективності не вкладались. Використовували застарілі та малоефективні методи вирощування та догляду.

Таблиця 1

Поголів'я худоби у Європейській Росії 1861-1883 рр., тис. гол.

Дата	Коні	Велика рогата худоба	Вівці	Свині
1861	15 190	20 638	42 379	9096
1866	15 266	21 635	44 745	9293
1871	15 568	21 504	44 250	9404
1876	16 151	21 857	44 928	9270
1882	15 518	21 725	45 354	8950
1883	17 881	23 628	46 725	9362

Місцеве населення розводило в основному тварин місцевих порід. Вони були відносно не вимогливі та добре пристосованими до місцевих умов. Селянські коні були малого росту та малосильні. Можливо це було пов'язано із поганою відгодівлею та використанням до упряжі вже з 2 років. У Кам'янецькому повіті коні покращувались державними жеребцями із Заводського Депо містечка Балин.

Що ж до поміщицьких господарств, то до 1861 р. у губернії існувало чимало фільварків, які займались селекційною роботою, однак у пореформений період все раптово призупинилось. Причин у даного явища було чимало (економічних, політичних, соціальних тощо), але вони на десятиліття загальмували розвиток краю. Поодинокі селекційну роботу у невеликих розмірах проводили у Балтському, Кам'янецькому, Могилівському, Ольгопільському, Проскурівському, Ушицькому повітах.

Таблиця 2

Поголів'я худоби у Подільській губернії 1846-1869 рр.

Показник	1846	1865	1866	1869
Коней	100,236	186,370	209,100	251,900
Рогатої худоби	406,654	432,251	467,000	455,100
Вівці-прості	682,975	559,221	608,565	657,800
Вівці-тонкорунні		217,876	184,426	170,500
Свиней	189,678	374,880	376,000	393,700
Кіз	8,319	19,060	18,720	21,700

У Балтському повіті було 3 кінних заводи: в с. Станіславчики Тридубської волості, с. Мала Мечетна Велико-Мечетнянської волості, в м. Криве Озеро в поміщика Гржимала Гилевича. Продаж коней із цих заводів здійснювався на місцевих ярмарках. Великого значення ці заводи не мали [7, с. 16].

У Кам’янецькому повіті власник поселення Лісоводи Журовський мав конезавод на 12 маток, а власник с. Вірмени Олександр Садовський – 30 маток. Ці поміщики розводили англійські та польські породи коней. На покращення місцевої породи ці заводи не впливали [10, с. 55].

У Могилівському повіті існували заводи з розведення тонкорунних овець іспанської породи. Розплідники знаходились у селах: Галайківці, Березова, Рівне Ізраїлівні. У досліджуваний період всього нараховувалось 916 голів. Приблизна кількість приплоду становила 381 шт. Величина переробленої вовни становила 169 пудів (1.009 кг).

В Ольгопільському повіті єдиним виробником коней був п. Барчевський, що з Вільшанки. Мав 30 маток, але у досліджуваний період був у занепаді. Раніше розвинуте вівчарство у пореформений період було у занепаді. Великі заводи іспанських овець, що були в с. Баланівці та м. Чечельник, де нараховувалось 12 тис. голів в кожному, у досліджуваний період не функціонували. З 14 тис. овець у Вільшанці залишилось лише 2 тис. голів. В с. Трибусівці стільки ж. В с. Демівкі та Маньківці ще по 1 тис. шт. [13, с. 37].

У Проскурівському повіті було 2 конезаводи. Один знаходився в с. Войтовина Юринецької волості, та належав князю Сангушко. Завод розводив коней виключно чистокровної породи, без будь-якої суміші з арабськими скакунами. Тут було 80 кобилиць, 8 жеребців. Весь табун нараховував 200 голів. Коні продавались виключно у великих містах. Другий завод знаходився в с. Водички Малицької волості поміщика Заліського. Він розводив верхових коней арабської породи. На утримані були 2 жеребці, 24

кобили, та приплід у 32 голови. Були також коні змішаної подільської та арабської породи: 1 жеребець, 39 кобил, 42 шт. приплоду. Всього у даного заводчика нараховувалось 140 голів верхових коней, які збували на місцевих ярмарках, та в Австрію через Волочиськ.

В Ушицькому повіті також були конезаводи, і розташовувались вони у м. Жванчик, с. Зелених Курилівцях, Лоївцях, Деревинах, Косиківцях, Вихватинцях, Могилівці, Грушках. Вирощували жеребців, маток та упряжних. Списані коні не продавались, а використовувались для власних потреб [12, с. 31]. Як бачимо, у досліджуваний період в Подільській губернії розвиток тваринництва характеризувався низьким рівнем розвитку, обмеженою селекційною роботою та недостатнім інвестуванням, що стримувало його ефективність.

Тваринництво в губернії було орієнтоване переважно на забезпечення сил для сільськогосподарських робіт та обмежений локальний продаж. Гуртове тваринництво, характерне для ринкових умов, було відсутнє в усіх повітах. Це свідчить про натуральний характер господарювання регіону, де продукція вироблялася здебільшого для власних потреб, а не для продажу на внутрішньому чи зовнішньому ринках.

Для обробки полів переважно використовували волів, а коней – значно рідше. Це пов'язано з тим, що місцеві жителі все ще використовували великі дерев'яні плуги для оранки. Тільки в Літинському повіті крім волів і коней для польових робіт також використовували мулів.

Ідеальною робочою худобою був віл, особливо у сільському господарстві. Він був дуже економічною твариною. Його не потрібно було годувати зерном, і він сильніший і витриваліший ніж кінь. Також він дешевше коштував, і спокійніший по темпераменту. Воли здатні працювати протягом тривалого часу без перерви, що було важливим фактором для економічної ефективності. Потребували меншого рівня догляду. Старих

волів від плуга ставили на рік до відкорму, після чого вони ставали джерелом м'яса та шкіри.

Коней частіше використовували при боронуванні та обмолоті хлібів, оскільки вони були швидшими та рухливішими, ніж інші тварини. Також вони були ідеальними для транспортування людей та легких вантажів. Завдяки своїй швидкості та гнучкості, коні виконували різноманітні роботи, які вимагали саме цих якостей. Ці тварини вимагали більшої уваги та певних затрат на утримання.

В господарствах подільських поміщиків у пореформений період були прийняті наступні розрахунки: на кожні 30-40 десятин слід мати 4 голови робочої худоби. І чим більше землі у володінні мав господар, тим більше робочої худоби він утримував. У великих господарствах Балтського повіту, що мали до 2.000 десятин (далі – дес.) землі утримувалось до 100 пар волів, 80 коней, і 150 голів вигульної худоби. В середніх маєтностях – на 600 дес. – близько 20 пар волів, 20 коней і 50 шт. вигульної. У дрібних та селянських на 8 дес. припадало 1-2 пари волів, пара коней, і 2-3 шт. вигульної [7, с. 16]. У великих панських господарствах Гайсинського повіту нараховувалось до 350 голів худоби. В середньому до 200 голів. У дрібному шляхетському господарстві до 40 штук. У селян на кожний двір припадало не більше 2 голів робочої худоби. Селяни вимушені були допомагати один одному в оранці полів на певних умовах [9, с. 35]. У всіх інших повітах дана величина коливалась: у великих – 120-100, середніх – 60-40, дрібних – 4-2 голів. Утримання вола обходилося в половину і більше-дешевше ніж коня. З року в рік, воли все більше зникали з господарств селян, і замінювались кіньми.

Окрім робочої худоби, яку господарі уважно доглядали, в поміщицьких та селянських господарствах також вирощували значну кількість іншої худоби, про що вже згадувалось раніше. На один селянський двір припадало в середньому вигульної худоби по 2 шт., дрібної по 3 шт.. В Межирівській волості, що знаходилась у південному краю Літинського

повіту, селяни утримували худобу у наступних пропорціях: в с. Северинівка – у кожному дворі було по 2 голови великої рогатої худоби, 3 середньої й 4 дрібної. В с. Сербинівцях – по 1 великій, 3 середній і 5 дрібної. В с. Слобідці Межирівській – по 2 великої, 2 середньої і 3 дрібної. В м. Межирів – по 1 великій, 2 середньої і 4 дрібної. В с. Мартинівці – по 1 великій, 1 середній і 3 дрібної. В с. Коростівцях – по 2 великої, 1 середня і 2 дрібної. В с. Рів – по 2 великої, 1 середньої та 1 дрібної. В с. Біликівцях – по 2 великої, 1 середньої й 4 дрібної. Всього у волості на 1 двір припадало $1\frac{5}{8}$ великої, $1\frac{3}{7}$ середньої, $3\frac{1}{4}$ дрібної худоби. А на душу – $\frac{1}{3}$ великої, 1,5 середньої і 2,5 дрібної [6, с. 10].

До реформи 1861 р. велика рогата худоба розводилась переважно в степових повітах: Балтському, Ямпільському, Ольгопільському та Гайсинському. Близькість Лівобережних та Південних губерній давали зручності для розведення тут великих стад і порід. Поширеною породою корів була – подільська. Її торгували від 20 до 40 руб., рідше 50. Висота цієї худоби в холці сягала 120-130 см. Вага коливалася від 300 до 400 кг. Тіло було компактным, з добре розвиненими грудьми та спиною. Молочна продуктивність була середньою. Вона була добре адаптована до кліматичних умов Подільського краю, що характеризувався помірно-континентальним кліматом з достатньою кількістю опадів. Порода формувалася завдяки природному добору та місцевим умовам, без спеціальної селекційної роботи. У Балтському, Ямпільському, Ольгопільському та Гайсинському повітах селяни інколи використовували бессарабську породу корів. У поміщицьких маєтках подекуди траплялись породи: симентальська, ольденбурська, фрейбурська, сіра українська, вільтермашська та інші [2, с. 32]. Худобу розводили задля молока, м'яса, шкіри, робочої сили. Для її розведення на Поділлі були деякі сприятливі умови, оскільки там було багато гуралень та броварень. Вони викидали силу жому, барди, меляси та іншого, чим дуже добре відгодовувалась худоба. Проте тваринництво на

Поділлі, як молочне, так і м'ясне, розвивалось дуже мляво. Причиною цього був брак пасовищ [2, с. 32].

На Поділлі худоби було менше, ніж у сусідніх губерніях. Якщо в 1869 р. У Подільській губернії нараховувалось 455.100 голів великої рогатої худоби, то в Київській губернії цей показник становив 548.700 голів, у Волинській – 519.300 голів, Херсонській губернії -763.400 голів. Якщо взяти по вівцях – У Подільській – 657.800 (простих) і 170.500 (тонкорунних), то в Київській – 837.700 (простих) і 45.000 (тонкорунних). У Волинській губернії – 569.700 (простих) і 316.600 (тонкорунних). В Херсонській губернії – 545.600 (простих) і 1669.900 (тонкорунних) [16, с. 72, 74, 78, 83]. Відгодівлею та продажем великої рогатої худоби займались як окремі поміщики, так і скотопромисловці, переважно з-поміж євреїв. У великих поміщицьких маєтностях, наприклад Жванчиківського фільварку Хелминського (Новоушицького повіту) утримувалось – 220 голів великої рогатої худоби. В с. Глебовському п. Путятин до 160 голів рогатої худоби. В середніх господарствах повіту, наприклад в м. Китайгороді в п. Оржеховського, було до 80 голів великої рогатої худоби, а в п. Дейчман – до 70 голів. В дрібних господарствах до 8 голів [12, с. 31]. Деякі поміщики в Кам'янецькому повіті розводили корів іноземних порід. Зустрічалися навіть представники молочних швейцарських та голландських порід.

Скотопромисловці, що займалися гуртовою торгівлею, купували відбраковану худобу на базарах навесні та восени. Навесні вони відправляли худобу на пасовища Балтського повіту та Херсонської губернії, а восени доставляли її на винокурні заводи для подальшого відкорму бардою (відходами виробництва на спиртових заводах). Після відгодівлі, яка включала не більше 500 голів, худобу продавали на ярмарках у м. Балта наприкінці травня або переганяли в Одесу, але частіше в м. Бельці. Велику рогату худобу, що випасалася на пасовищах Бессарабської губернії,

переганяли за кордон через Гусятинську та Ісаковську митниці Кам'янецького повіту [13, с. 37].

Дрібна худоба, така як вівці та кози, використовувалася для задоволення потреб господарів у м'ясі, шкірі, вовні та молоці. Селяни не мали покращених закордонних порід овець. Господар, який мав вівці, міг отримувати молоко та знімати вовну щороку, яку на місцевих сукновальнях перетворював на товсте сукно. При розмноженні овець, кілька штук забивали, тим самим забезпечуючи себе м'ясом. Шкіру віддавали на вичинку місцевим майстрам, а вже згодом кушнір шив кожух або шапку. Таким чином, завдяки домашнім засобам господар отримував свиту, кожух та шапку, а його дружина – ще й запаску. Вартість однієї вівці коливалася від 3 до 6 рублів.

Панські господарства навпаки намагались мати чисельні отари овець, як простих, так і тонкорунних. Так в Ушицькому повіті Жванчиківській маєтності Хелминського утримувалось 3.000 овець, а в Глебовській економії графа Путятіна – до 2.000 овець. У 1864 р. у даному повіті нараховувалось 31.109 простих овець, 34.180 тонкорунних овець [12, с. 31]. Стригли овець у квітні або травні. Цей процес здійснювали ножицями, але перед постригом тварин мили. Вовну кілька раз вимивали та парили в окропі. Чисту вовну везли на продаж на суконні фабрики. Лише у Ново-Ушицькому повіті у досліджуваний період їх нараховувалось 48. Поліпшене вівчарство було запроваджене в повітах Балтському, Ольгопільському, Кам'янецькому та Проскурівському.

Тваринна продукція, яка мала певний попит на внутрішньому ринку, вважалася непридатною для європейського ринку. Це було пов'язано з тим, що виробники в пореформений період не турбувалися не лише про збільшення поголів'я, але й про масове покращення худоби та овець. У досліджуваний період мериноси, як м'ясний товар, втратили будь-яке значення на європейському ринку. Завдяки селекційній роботі був зроблений

рішучий поворот у бік метисів, які не мали такого неприємного запаху, як мериноси. Метисова баранина набула широкого поширення, і самі французи у великій кількості вивозили м'ясних овець з Англії, де головним чином розводилися ці породи. Лише три продукти з Російської імперії мали попит на Заході – свині, вершкове масло та сир. У Росії лише свинарство відповідало європейським стандартам [4, с.129].

Великою повагою у місцевого населення користувались коні. До середини XIX століття конярство являло собою комплекс заходів (державних і приватних) по розведенню коней різних порід та використання їх у господарстві. У досліджуваний період коней використовували у сільськогосподарському, заводському, ремісничому виробництві, візництві тощо. У пореформений період Російська імперія мала чи не найбільшу кількість коней у Європі. Це пов'язано було із тим, що кінний виїзд був на той час одним із головних та масових засобів пересування як у містах, так і за їх межами. У великій кількості цих тварин використовували в армії. Коні брали участь у перевезенні різних товарів та вантажів. Також вони забезпечували регулярне доставляння поштової кореспонденції. Їх використовували у будівельних роботах тощо. Подільські поміщики використовували коней для своїх екіпажів та верхової їзди. Це були переважно коні польської породи, змішані з англійською і турецькою. Тому попит на цих тварин був постійно високим. Їх розведенням займалися як держава, так і поміщики заводчики. У Російській імперії високий рівень розвитку конярства спостерігався у: Саратовській, Воронежській, Київській, Кам'янець-Подільській, Тамбовській, Чернігівській губерніях. Однак у пореформений період чимала кількість заводчиків призупинила займатись розведенням коней. У 1864 р. значних кінних заводів у Подільській губернії було не більше 6. Зокрема: у графа Пшездецького (у Проскурівському повіті), Гижицького і Гурського (в Ямпільському повіті), Підгурського (у

Гайсинському повіті), Янишевського (у Балтському повіті), графа Гудовича і Барчевського (в Ольгопільському повіті).

В м. Балин Кам'янецького повіту було відкрито державну заводську конюшню (депо). У ній утримувалось 65 продуктивних жеребців, із них верхових 47, арабських – 3, англійських – 3, рисистих – 3 та робочих – 10. Мета цього заводу полягала у виробництві та збереженні кращих порід коней та підтримка занепадаючого кінного господарства. Слід також було задовольнити потреби армії. Ця конюшня не мала засобів для покращення місцевого селянського конярства [3, с. 137].

Ціни на коней в Російській імперії в пореформений період коливалися від 3 до 350 рублів. Торгівля конями мала дві форми – внутрішню та зовнішню. Внутрішньою гуртовою торгівлею займалися приватні власники, кінно заводчики, селяни, перекупники (баришники) та цигани. Торгівля велася на одноденних ярмарках та базарах. Коней поділяли на дві групи. Перша група – коні для забою, які продавалися гуртом. Вони були непридатні для роботи, і їхня ціна була низькою, від 3 до 30 рублів. Друга група – коні високої якості, ціна яких коливалася від 30 до 300 рублів. На ціну впливало багато факторів.

Таблиця 3

Кількість ярмарків по продажу коней у 1872 р.

Подільська губернія	14 ярмарок	де було продано	12 000 коней
Чернігівська	55 ярмарок		36 600 коней
Воронежська	42 ярмарок		41 600 коней
Харківська	35 ярмарок		20 400 коней
Полтавська	32 ярмарок		15 900 коней

У Подільській губернії вартість коня коливалась від 20 до 200-300 руб., але цінних коней було не багато. Селянський кінь дорожчим за 50 руб. не

продавався. Він був низьким, але пристосованим до даної місцевості. Віл торгувався від 25 до 60 руб., інколи до 100 руб.

Коней майже ніколи не зважували, а визначали лише зріст, під яким розуміли висоту холки. У той час зріст зазвичай позначали аршинами і вершками, причому – заради стислості – число аршин, якщо воно 2, не позначали, а показували лише вершки понад 2 аршини. Коня називали дрібним, якщо зріст його не перевищував 2 аршини (далі арш.). 2 вершків. Середнім – якщо зріст його від 2 арш. 2 верш, до 2 арш. 4 вершків. І великим – якщо зріст переходив за 2 арш. 4 вершки.

Найзручнішим періодом продажу коней були літо та осінь, оскільки в цей час коні перебували у своїй найкращій формі. Найбільш активні ярмарки по продажу коней проводились у червні. У липні та серпні кількість торгів різко зменшувалась. Цьому очевидно сприяв початок сільськогосподарських робіт. Верхові коні Подільської губернії поставлялися для гвардійської кавалерії. Частина з них виводилася в Австрію і Румунію. Одним із найбільших ярмарків Подільської губернії, і не тільки, відбувався 25 травня кожного року у м. Балті. Туди зганяли кілька тисяч заводських і робочих коней з різних повітів Подільської губернії, та десятки табунів із Дону, Новоросійського краю, Бессарабії, а також заводських коней Полтавської, Воронезької й Тамбовської губерній [7, с. 16].

Найбільше коней у пореформений період зафіксовано у Летичівському повіті. Так в 1669 р. їхнє поголів'я складало 29.900 шт. У Проскурівському їх величина була дещо меншою, і складала 28.600 шт. А найменше поголів'я зафіксовано у Вінницькому та Ушицькому повітах, із відповідним поголів'ям у 14.100 шт. і 14.200 шт.

Ця таблиця надає чітке уявлення про кількість різних видів худоби в кожному повіті Подільської губернії у 1669 р.

Таблиця 4

**Кількість різних видів худоби в кожному повіті Подільської губернії у
1669 р.**

Повіт	Коні	Корови	Прості вівці	Тонкорунні вівці	Кози	Свині
Кам'янецький	23,300	29,200	45,300	13,200	1,100	25,500
Проскурівський	28,600	26,200	45,500	43,800	600	13,100
Летичівський	29,900	24,100	44,800	10,500	1,200	26,300
Літинський	23,100	28,300	33,000	18,000	1,100	20,900
Вінницький	14,100	35,200	34,000	16,000	1,000	20,100
Брацлавський	15,800	29,400	53,200	0	1,600	29,300
Гайсинський	19,700	35,700	50,100	800	1,900	1,900
Ольгопільський	17,700	50,500	71,500	15,000	3,400	13,100
Балтський	26,700	107,000	110,600	7,800	5,900	90,100
Ямпільський	24,000	41,900	80,600	6,400	1,900	31,400
Могилівський	14,800	23,600	43,000	9,300	900	19,000
Ушицький	14,200	24,000	46,200	29,600	1,200	32,000
Всього	251,900	455,100	657,800	170,500	21,700	393,700

З таблиць видно, що поголів'я коней, а також іншої худоби, збільшувалося кожним роком. На нашу думку, це пов'язано зі зростанням чисельності населення. Селянин, попри свою бідність, намагався утримувати коня, який був невіддільною частиною його господарства. Велика та дрібна худоба забезпечували господарство харчовими продуктами, такими як м'ясо, молоко, сир, масло, шкіра, вовна тощо.

Свині були надзвичайно популярними серед сільського населення, і їх розведення було однією з найдавніших діяльностей українців. Можливо, саме через приєднання українських земель, включаючи Подільські, Російська імперія посідала друге місце серед цивілізованих держав і перше місце серед європейських держав у другій половині XIX століття [17, с. 25]. Якщо в 1846 р. у Подільській губернії нараховувалось 173 тис. свиней, то в 1866 цей показник дорівнював 376 тисяч голів. У 1869 поголів'я цих тварин вже сягало 393.700 шт. Для порівняння, в Київській губернії в 1869 р.

нараховувалось 381.700 шт., а у Волинській губернії – 417.100 шт.) [16, с. 72, 74, 78, 83].

Вирощування свиней було надзвичайно вигідним з економічного погляду, оскільки витрати на їх утримання були значно нижчими, ніж для інших тварин. Свині не вимагали складного догляду та могли харчуватися відходами сільського господарства, такими як солома, харчові відходи, зернові відходи, овочі та коренеплоди. Бувши всеїдними тваринами, свині могли пристосуватися до будь-якої їжі. Крім того, вони могли успішно розвиватися при температурі приміщення від 10 до 12° Р (15° С). Свині швидко ростуть і можуть давати значний приріст маси за короткий час. Розведення свиней в основному базувалося на природних методах, при яких для отримання нащадків обиралися найкращі та найбільш продуктивні тварини.

Селяни й поміщики прагнули «присвятити» опорос до початку весни (приблизно до квітня-травня), а забій починали із початком холодів у жовтні-грудні (ближче до Різдва). І якщо свиноматка народжувала 7-8 поросят, то у досліджуваний період втрати з різних причин складали біля 60-80 %. Вживало 1-3 поросят. Свині дуже чутливі до холоду, а особливі в період опоросу. Тому не дбайливий догляд міг призвести до втрати приплоду. Проблема була не лише щоб виходити поросят, але не допустити падіж дорослих свиней. Тому можливо щоб не допустити захворюваність поросят і свиней, їх з раннього віку виганяли на пасовища, де за ними доглядав свинопас. Пасовища забезпечували доступ до різноманітних рослин, що сприяло їх більш повноцінному харчуванню. Випас дозволяв свині більше рухатися, що позитивно впливало на її загальний стан. З весни до зими вони були на підніжному кормі, випасаючись на вигонах, видолинках, лісах тощо. У літню пору на утримання свиней власники витрачали мало часу та кормів. Ночували вони у спеціальних загорожах або напіввідкритих хлівах. По виконанню дев'яти-одинадцяти місяців підсвинків ставили на відгодівлю.

Так в Брацлавському повіті свиней годували: гречаною половиною, картоплею, ячменем і буряками. У кого була можливість, той ще давав барду [6, с. 41]. Вирощуючи двох-трьох свиней, селяни тримали їх у звичайних хлівах, поряд з іншою худобою. Для цього господарі робили для них окремі загородження. На утримання свиней обов’язково необхідна була підстилка, роль якої на той час виконувала солома.

У поміщиків були спеціальні свинарники, де у пореформений період працювало кілька найманих працівників, що доглядали цих тварин. Залежно від величини поміщицького господарства вирощувалась різна кількість свиней. Найпоширенішою породою була кучерява коротковуха свиня. Її тулуб був досить довгим і злегка округлої форми, вкритий, за винятком голови й ніг, довгою і густою кучерявою щетиною. Вага цих свиней у відгодованому стані становила, у середньому, близько 16 пудів (256 кг). Також у губернії у деяких господарствах вирощувались свині таких порід: велика довговуха, дрібна коротковуха і кучерява коротковуха, йоркширська, беркширська, темворська і польсько-китайська. Свиней для відгодівлі утримували також цукрові заводи, які годували їх відходами свого виробництва. Свиней відгодовували заради сала та м’яса. Українці іншого просто не вживали.

Вирощених свиней поділяли на дві категорії: не відкормлених та вгодованих. Залежно від категорії й складалася ціна на ринку. За кабана некормленого просили від 6 до 12 руб. Ціна годованого коливалась від 10 до 35 руб. Інколи ціна доходила до 50 руб., що залежало від породи та вгодованості [8, с. 41]. Подільські свині користувались попитом в Царстві Польському. По селах їздили вози торгівців (кабанщиків), які скуповували відкормлених кабанів та возили на продаж у Варшаву. Середня ціна пуда м’яса в Європейській Росії рівнялась – 5 руб., а пуд сала коштував – 8 руб. Із зарізаної свині отримували: сало, м’ясо, шкіру та щетину. Свиняче сало вивозили на продаж навіть в Одесу. Сало вживали у вигляді солонини, а

певну частину перетоплювали для свічок для освітлення. Селяни щетину продавали російським розносникам, а ті своєю чергою вивозили у Європу. З однієї свині можна було отримати до фунта щетини (0,453 кг). В рік з 1870 по 1886 рр. Російська імперія вивозила від 90.000 до 140.000 пуд. щетини. Співвідношення сала і м'яса у свині залежало від породи й від корму за останні 2-3 місяці годування [5, с. 4].

Як бачимо, у пореформений період свинарство в Подільській губернії, було важливою галуззю сільського господарства. Попри певні проблеми із вирощенням, дана галузь залишалася ключовим джерелом м'яса, сала, шкіри та щетини. Селянські та поміщицькі господарства задовольняли свої потреби, а надлишки відправляли на продаж.

Іншою галуззю сільського господарства на Поділлі, яка відігравала важливу роль у забезпеченні населення м'ясом, яйцями та пухом було птахівництво. Майже на кожному подвір'ї селяни вирощували різну птицю: курей, качок, гусей тощо. Оскільки врожайність зернових у краї була високою, то й кормовою базою птиця на зиму була забезпечена. У весняно--осінній період птахи мали себе самі прогодувати. Розмноженню курей також великої уваги не приділяли. Курка могла пропасти, а через деякий час могла привести на подвір'я виводок курчат. Господарі підкормлювали лише ту птицю, яку мали продати. Продавали переважно невеликими партіями для жителів міст. Промислового статусу ця галузь так і не набула. Все що вирощувалось, йшло для власного споживання. Лише євреї полюбили скуповувати по селах яйця, пух та птицю, для подальшого її відкорму для себе або перепродажу. Селянські кури були полтавської породи, польські, каплуни. Їхня вага сягала 5-7 фунта (2,5-3,5 кілограми.). Для порівняння, європейські породи курей у цей же проміжок часу мали вагу 7—10 фунтів (3,17-4,54 кг). В рік українська господиня збирала в середньому від 180 до 220 яєць. Вартість курки коливалась від 15 до 35 коп., курча від 8 до 15 коп., гуска від 50 до 75 коп., качка від 20 до 40 коп., індик від 1 до 2 рублів. На

яйця та курчат, живу домашню птицю, на биту відгодовану птицю, на пух і пір'я завжди був попит. І він був більшим ніж на зернові. Все це продавалось на місцевих ярмарках та базарах. Птахівництво було додатковим джерелом харчування та прибутку, не лише для селян і міщан, але і поміщиків. У пореформений період, коли пани «ніби» втратили свою владу над кріпаками та їх власністю, величина продуктів, що поступала до їхньої комори, як на нашу думку, гіпотетично також мала б зменшитись. І найпростішим способом для власників фільварків, покрити недоїмку у харчах, був розвиток птахівництва. Однак, нічого подібного не спостерігалось. Напевне «польський «honor» не допускав. В Російській імперії більшість поміщиків, зазвичай не звертали на птахівництво майже ніякої уваги [18, с. 3]. Таким чином, птахівництво також було в занепаді, і не набуло промислового вираження.

У пореформений період Подільська губернія мала особливість – попри велику кількість водойм (річок, річечок, озер тощо) на її території, рибний промисел тут був майже повсюдно відсутній. Лише в деяких повітах (таких як Брацлавський, Вінницький, Кам'янецький, Летичівський, Проскурівський) поміщики, які мали озера у своїх маєтностях, віддавали їх в оренду євреям та старообрядникам. Ці орендарі ловили рибу і продавали її місцевому населенню або возили на місцеві базари. Озера були присутні майже в третині повітів. На Дністрі та Південному Бугу місцеві жителі ловили рибу для власного споживання, а надлишки продавали в сусідніх містах. Найчастіше в річках ловили карася, лина, ляща, окуня, плітку, коропа і сома. У Дністрі в той час іноді траплялася стерлядь. Виллови були незначними, тому запаси не заготовлялися.

Бджільництво залишалося важливою галуззю сільського господарства, оскільки вважалося, що воно підвищує врожайність сільськогосподарських культур завдяки запиленню. У середині XIX століття в Україні було винайдено оборотні дерев'яні вулики, які швидко набули

популярності. Їх головною перевагою була можливість збирати мед без пошкодження вощини та забезпечувати належний догляд за бджолами. Завдяки цьому, бортництво, яке було поширене раніше, перестало існувати. Бджільництвом займалися як окремі поміщики та священники, так і селяни. Однак обсяги виробництва меду та воску були невеликими, оскільки не було великого попиту з боку держави на цей продукт. Все, що вироблялося, йшло на задоволення власних потреб, а невеликі надлишки продавалися на місцевих базарах. Таким чином, попри те, що мед був популярним продуктом серед населення з давніх-давен, попиту на нього не було достатньо, як і на інші види тваринницької продукції в пореформений період.

Таким чином, у пореформений період у тваринницькій галузі не спостерігалось різких змін в бік розвитку ринкового середовища. Це було обумовлено багатьма політичними та економічними причинами. Реформа 1861 року не змогла швидко трансформувати поміщицьке та селянське господарства на ринкові рейки. Процес звільнення селян від кріпацтва розтягнувся на кілька десятиліть, а реформа не змогла радикально змінити поземельні відносини, що пригальмувало розвиток поміщицьких господарств. Польське повстання 1863-1864 років лише ускладнило становище та розвиток панських фільварків та селянських господарств, оскільки місцеве населення було налякане повстанням та розправою царату.

Новий перерозподіл земель на Поділлі не приніс відчутних результатів як для селян, так і для поміщиків. Хоча починали з'являтися деякі елементи ринку, такі як орендні відносини та вільно наймана праця, але в регіоні не було головного для тваринництва — великого ринкового попиту. Найбільшими споживачами сільськогосподарської продукції завжди виступали жителі міст, які працювали на заводах і фабриках. Однак у Подільській губернії не було великих міст та великих заводів і фабрик, з великою кількістю робітників. Містечка, що були на той час, були

невеликими, мали лише кілька так званих заводів та фабрик, де працювало від 3 до 25 робітників. Це більше нагадувало ремісничу майстерню, ніж завод.

Крім того, більшість населення подільських містечок також займалося підсобним сільськогосподарським виробництвом, що також звужувало ринок збуту тваринницької продукції. Нерозвиненість ринкових відносин у губернії ускладнювалася ще й недостатньо розвиненою транспортною інфраструктурою. Це призводило до збільшення витрат на перевезення сільськогосподарських товарів, уповільнювало процес їх доставлення, втрату якості, пошкодження тощо. Польського повстання 1863-1864 років поставило хрест на подальшій промисловій розбудові краю. А це передбачало втрату стратегічної ринкової перспективи у майбутньому.

Література

1. Баталин Ф.А. Справочная книга русского сельского хозяина. СПб., 1896.
2. Григорьев–Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам-Под., 1918.
3. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889 544 с.
4. Кулешов П.Н. Скотоводство на севере и юге России. СПб., 1900 156 с.
5. Мариуць-Гриневой М.Н. Уход за домашним крупным и мелким скотом. Свиноводство. Откорм свиней. Киев, 1895. 92 с.
6. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольский. Тип. Губ. упр., 1873. 226 с.
7. Муляр А.М. Балтський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової

стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 8(142). С. 12-19.

8. Муляр А.М. Брацлавський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 5(139). С. 33-41.

9. Муляр А.М. Гайсинський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 6 (140). С. 32-37.

10. Муляр А.М. Кам'янець-Подільський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 1 (156). С. 51-59.

11. Муляр А.М. Соціально-економічний розвиток, демографія та станова стратифікація Могилівського повіту у пореформений період (1862-1872 рр.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 15 (149). С. 23-30.

12. Муляр А.М. Соціально-економічний розвиток, демографічні зміни та станова стратифікація Ново-Ушицького повіту у пореформений період (1862-1872 рр.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 14 (148). С. 27-35.

13. Муляр А.М. Ольгопільський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 10 (144). С. 34-40.

14. Скворцов С.А. Основания сельского хозяйства. Скотоводство вообще и в частности. Крупный рогатый скот, овцеводство, коневодство,

свиноводство, разведение коз, птицеводство, пчеловодство, шелководство, разведение рыб и пиявок. Ч. 2 -3. М., 1865.

15. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.

16. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1875. 287 с.

17. Фортунатов А.Ф. Сельское свиноводство в России. *Труды ВЭО*. 1888. Т. 2, № 5.

18. Шарков В.В. Птицеводство для крестьян и мелких хозяев СПб., 1887. 52 с.

19. Mulyar A. Proskurivskyi district in the post-reform period (1862-1872): peculiarities of demographic and socio-economic development. *International scientific journal «Internauka»*. 2023. № 4(138).